

Кокчоева С.

ТҮРДҮҮ ТҮЗҮЛҮШТӨГҮ ТИЛДЕРДЕ ПРОБЛЕМАЛАРДЫН
ИЗИЛДЕНИШИ

Кокчоева С.

ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ В РАЗНОСТРУКТУРНЫХ
ЯЗЫКАХ

S. Kokchoeva

STUDYING PROBLEMS OF DIFFERENT
STRUCTURAL LANGUAGES

УДК: 811.512/122

Бул макалада түрдүү түзүлүштөгү (орус жана кыргыз тилдеринин материалдарында) тилдерде изилденген айрым илимий адабияттарда кыймыл этиштер проблемалары синхрондук-типологиялык аспектиде теориялык негизде каралды. Салыштырылуучу тилдердин структурасын канчалык жакшы билүү, ошончолук алардын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын жана изилденип жаткан тилдин кайсы элементинен эне тилди интерференциялоого так аныктоого мүмкүнчүлүк берери белгиленди. Ар башка грамматикалык түзүлүштөгү тилдерди тектештирме мүнөздө изилдөө иштеринде бир топ эмгектер жаралган. Мында кыргыз жана орус тилдерин бардык деңгээлдерин салыштырма-типологиялык планда каралары белгиленди, алардын ичинде маанилүү эмгектер көрсөтүлгөн. Мындан сырткары, айрым окумуштуулардын илимий эмгектери жана этиштерди жана кыймыл этиштерди изилдөөдө бөтөнчө кошкон саламдары белгиленди.

Негизги сөздөр: синхрондук, типологиялык, изилдөө, семантика, аспект, окшоштук, айырмачылык, тилдерди салыштыруу, этиш, кыймыл этиштер, теориялык, негиз, эмгектер, илимий, окумуштуу, ар башка, структура, элемент.

В данной статье рассмотрены разноструктурных языки (на материалах русского и кыргызского языков) исследование в некоторых научных литературах проблемы глаголов движения синхронно-типологическом аспекте на теоретической основе. Поскольку знание сопоставляемых языков

сходства и различия структур, столько же позволяет определить в каких элементах изучаемого языка возможна интерференция родного языка. В исследовательской работе разно грамматических структурных языков в сопоставительном характере были созданы несколько трудов. В этом отмечено, что все уровни русского и кыргызского языков будут рассмотрены в сравнительно-типологическом плане, в их числе отмечены значительные труды. И отмечены научные труды ученых внесшие особенные вклады по изучению глаголов и глаголов движения.

Ключевые слова: синхронно, типологическое, изучения, семантика, аспект, схождения, расхождения, сравнения языков, глаголы, глаголы движения, теоретическое, основа, труды, научный, ученый, разный, структура, элемент.

This article discusses different structural languages (on the material of the Russian and Kyrgyz languages) studies of some scientific literature problems of the verbs of motion synchronously typological aspect on a theoretical basis. Since knowledge of comparable languages of similarities and differences in structures, the same amount allows you to determine in which elements of the language being studied the interference of the native language is possible. The research work of various grammatical structural languages of a comparative nature has created several works. It is noted in this that all levels of the Russian and Kyrgyz languages will be considered on a comparative typological plane, including significant works. And noted the scientific works of scientists making special contributions to the study of verbs and verbs of movement.

Key words: *synchronously, typological, study, semantics, aspect, convergence, divergence, language comparison, verbs, verbs of movement, theoretical, basis, works, scientific, scientist, different, structure, element.*

Тил адам баласынын коомдук турмушунда өтө чоң роль ойнойт. Мына ошондуктан тилди ар тараптан үйрөнүү, анын ички сырларын жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн билүү байыркы замандан бери адамдарды кызыктырып келген. Айрыкча, эки же андан көп тектеш же тектеш эмес тилдерди фактылык материалдардын негизинде анализдөөнүн, ал тилдердин негизги тармактары аркылуу ишке ашырылышы, салыштырма же тектештирме изилдөөлөр болуп саналат [1]. Салыштырма же тектештирме изилдөөлөр грамматикалык түрдүү түзүлүштөгү эки тилдин негизинде жүргүзүлөт. Салыштырма иликтөө практикалык мааниге гана ээ болбостон, ал тилдердин теориялык өнүгүүсүнө да мааниси абдан чоң.

Салыштырма тил таануу илими педагогикалык практика менен тыгыз байланыштуу, салыштырылуучу тилдердин структурасын канчалык жакшы билүү, ошончолук алардын окшоштугун жана айырмасын жана изилденип жаткан тилдин кайсы элементинен эне тилди интерференциялоо так аныктоого мүмкүнчүлүк берет. Мындан тил илиминин багытынын мааниси, окуу китебинин балким теориясы үчүндүр.

XX кылымдын аягында окумуштуулар тарабынан түрдүү илимий мүнөздөгү изилдөөлөр жүргүзүлгөн, натыйжада бир топ кыйынчылыктар аныкталып, айрым улуттук тилди алып жүрүүчүлөр тарабынан айрым кемчилдиктер кетирилген. Аны тилдин структуралык өзгөчөлүктөрүндө бардык педагогикалык процесстин жүрүшүндөгү таасири менен көрүнө далилденген.

Тил илиминин теориясына сунуштоо жана аргументацияга ээ болгон бул жобонун методологиялык маанисин баалабай коюуга болбойт. Чынында, эмне менен, тилдерде кандай изоморфизми жок болуусуз чет тилдерин изилдөө,

бир тилден экинчи тилге которуу, эл аралык тилдердин түзүлүшү ж.б.у.с. боло тургандыгын түшүндүрүүгө болот. Р.Якобсон белгилегендей, "...бир тилдик коддон экинчи бир башка жолго которуу, мүмкүн тилдер изоморфтук болгондугу үчүн чындыгында практикаланып жүрөт, алардын структурасынын негизинде жалаң жана ошол эле жалпы принциптери жатат" [2] деп белгилейт.

Тилдин жеке өзүнө таандык спецификасын түзүп, башка тилдерден аны айырмалаган, анын үстүнө ар бир тил кандайдыр бир индивидуалдык белгилерге ээ болгон, жер жүзүндө көп санда тилдер бар экендиги белгилүү. Аны менен катар, ал жалпы башка тилдер менен кээ бир белгилердин суммасына ээ. Алардын биринчиси алломорфизм үчүн негиз болуп эсептелсе, ал эми экинчиси - изоморфизм үчүн эсептелет.

Эгерде изоморф тилдерди аныктоо универсалдык грамматиканын иштөө аракетине байланыштуу болсо, а алломорфизмди аныктоо – лингвистикалык системанын типтерин жана бардык тилдерди класстарга бөлүштүрүү, бул типтерге адекваттуу орнотуу башка максаттарын көздөйт [3].

Ошентип, типология – бул комплекстүү илимий метод, синхрондук система катарында, так ошондой диахрондук система катарында бири-биринен ыраактагы салыштырма принципалдык мүмкүнчүлүктөрүнө уруксат берилген, жалпы таанылган ал факт катары эсептелип м.а. азыркы күндө табияты боюнча типология панхрондук болуп саналат.

Демек, лингвистикалык типология маселелерине тиешелүү мазмуну жана милдеттери жөнүндө, алдың ала, бул изилдөөлөрдөгү бирин-бири өз ара толуктоочу эки багытты белгилөө керек: диахрондук-типологиялык жана синхрондук типологиялык. Биринчи багыт - эмпирикалык, тилдин тарыхый өтмүшүн регистрациялоочу, экинчиси-теориялык-дедуктивдик, тилдин функционалдык мыйзамдары эле эмес, жана анын практикалык пайдаланышын орнотуучу. Бул эки багытта оң натыйжаларга жалаң

параллелдик керекке жаратуу жана координациялоо менен жетишүүгө болот [4].

Келип чыгуулары ар башка жана түрдүү системадагы тилдердин жалпы белгилерин ажыратуу, табигый, алардын структурасына терең кирүүнү талап кылат, кубулуштардын систематизациясында жана инвентаризациясында өзүнүн туюнтулары алынат, бул тилдердин фактысы, алардын структуралык белгилеринин негизинде, ар бири ар түрдүү микроструктуралардан турат [5].

Орус тили чыгыш славян тилдеринин бири болуп саналат жана дүйнөдөгү кеңири жайылган тилдердин катарына кирет, СНГ элдеринин улуттар аралык байланыш каражаты болуп саналат. БУУнун алты расмий жумушчу тилдеринин бири [6].

Орус тили өзүнүн терең тарыхына ээ, ал XIV-XV кылымдарда бөлүнүп кеткен байыркы орус тилинен келип чыккан, анын катарында белорус жана украин тилдери да чыккан.

Орус тилинин эл аралык статусу болуп, ал дүйнөлүк тилдердин катарына кирип, түрдүү өлкөлөрдүн жана мамлекеттердин элдеринин пикир алышуу каражаты болуп саналат. Орус тили мурунку Советтер Союзунун Социалисттик Республикалар улуттарынын тилдерин байытуу булагы болуп саналат. Мурдакы советтик элдердин көпчүлүк тилдеринин болжолдуу 70-80% жаңы илимий-техникалык, саясий-коомдук, окуу-педагогикалык жана башка терминдер орус тилинен кирген сөздөр түзөт.

Биздин көңүл борборубузда турган, орус тилинин түзүлүшү, жакшы изилденген, түрдүү максаттар үчүн, анын бардык деңгээлдеринин жазылмалары бар, м.а. түрдүү типтеги грамматика – мектептик, баяндама, илимий ж.б.

Бирок, кыргыз тилин алып жүрүүчүлөрдүн алдында, орус тилин үйрөнүүдө бир топ кыйынчылыктар пайда болот, өзүнчө алганда бир тилдин грамматикасын чечүү абалы жетишсиз. Бул орус жана эне (кыргыз) тилдердин грамматикалык түзүлүштөрүнүн айырмачылыктарына байланыштуу, айрым структуралык типтерди түрдүү тайпалашуу менен үйрөнүү жана

бул эне тилдин интерференциясынын негизинде пайда болгон, тилдин ички түрдүү онологиялары болуп эсептелет [7].

Орус эмес улуттун өкүлдөрү тарабынан орус тилин ийгиликтүү өздөштүрүү, түрдүү системадагы тилдерди синхрондук-тектештирме мүнөздө изилдөө менен тыгыз байланыштуу, мисалы, орус тили (флективдүү) жана кыргыз тили (агглютинативдик). Мындай планда кыргыз тил таануу илиминде ар башка грамматикалык түзүлүштөгү тилдерди тектештирме мүнөздө изилдөө иштеринде бир топ эмгектер жаралган. Мында кыргыз жана орус тилдерин бардык деңгээлдери салыштырма-типологиялык планда каралып, алардын ичинде маанилүү изилденген эмгектер катары А.Жапаровдун “Кыргыз жана орус тилдеринин салыштырма грамматикасы” (Бишкек, 2007), К.З. Зулпукаровдун “Жөндөмө грамматикасы: теория жана прагматика” (Б., 1994), З.К. Дербишеванын “Контрастивдүү морфологиянын теориялык негиздери” (Б., 2000), М.Дж. Тагаевдин “Полипарадигмалдык баяндоо морфемикасы жана сөз жасалышы” (орус жана кыргыз тилдеринин материалдарында. - Бишкек, 2004), У.Ж. Камбаралиеванын “Орус жана кыргыз тилдеринин лексикасын салыштырып изилдөөнүн негиздери” (Б., 2004), А.Н.Сыдыковдун “Орус жана кыргыз тилдеринин салыштырма фонетикасы” (Бишкек, 2006), А.А. Машрабовдун “Кыргыз жана орус тилдеринин салыштырма грамматикасынын негиздери” (Б., 2015) ж.б. аткарылган иштерди көрсөтүүгө болот.

Акыркы жылдарда салыштырма же контрастивдик лингвистика өнүгүп келе жаткандыгы белгилүү. Ал эки тилди, сейрек учурларда гана экиден ашык тилдерди изилдейт. Изилдөөдө бир тилдин элементтерин башка тилдин дал келүүчү элементтерине салыштырат. Салыштыруу синхрондук планда салыштырып жаткан тилдердин ар кандай: - фонологиялык, грамматикалык, сөз жасоо, лексико-фразеологиялык, стилистикалык деңгээлдеринде өткөрүлгөн түшүндүрмө анализинин негизинде жүргүзүлөт.

Эки тилди салыштырып анализдөөнүн жыйынтыктары боюнча, деңгээлдердин кайсы элементтери бири-биринен айырмаланып тургандыгы көрсөтүлөт.

Е.Д. Поливанов бирден бир ар башка системадагы тилдерди салыштырма (типологиялык) изилдөөгө өзгөчө көңүл бурган, биринчи окумуштуулардын бири. Орус тилин изилдөөнү, ал өзгөчө белгилеген "...ага салыштырмалуу кыйынчылык башкага караганда эч нерсе эмес, грамматикалык кубулуштагы кептин ой-пикир тарабы менен байланыш шартында өтүүгө туура келет: тактап айтканда орус тилинин морфология жана синтаксис шартында" [8]. Е.Д.Поливанов тарабынан орус тилинин айрым грамматикалык кубулуштарын изилдөөнүн кыйынчылыгы жөнүндө айтылган ой-пикири, орус тилинин кыймыл этиштерин кыргыз-студенттери тарабынан үйрөнүүсү - биздин изилдөө объектибиз менен толук далилденет.

Е.Д. Поливановдун бул далилдөөсүндө үнөмдүү үрөндүн мазмуну камтылып турат, ар түрдүү системадагы тилдерди морфологиялык деңгээлде изилдөөлөрдө, грамматикалык планда түрдүү системада тилдер бири-биринен грамматикалык катышты туюнтуунун каражаты катары айырмаланат, ошондой эле грамматикалык функциянын составы менен да кыргыз жана орус тилдериндеги кыймыл этиштердин грамматикалык катышы жана грамматикалык функцияларынын табияты, бул жөнүндө далилдеп турат.

Эки (же андан ашык) тилдердин материалдарын салыштыруу менен аларды практикалык жактан изилдөөгө караганда, бул тилдерди өнүктүрүү үчүн, салыштырылып жаткан тилдердин лингвистикалык кубулуштарын терең анализдөөгө түрткү берет.

Эки тилди салыштыруунун жана тектештирүүнүн зарылдыгы көп факторлор менен байланыштуу, тилдерди тектештирме изилдөө жалпы орто мектептерде жана түрдүү багыттагы жогорку окуу жайларында тилдерди үйрөнүү үчүн окутууда оң натыйжаларды берет.

Бирок, орус жана улуттук тилдердин салыштырма грамматикасын түзүү усулу, али да болсо, толук иштелип чыкпагандыгы белгилүү. Биз элестеткендей, өз ара эки тилдерди салыштырууда, орус жана улуттук, тектештирилип жаткан тилдердин ар биринин өзгөчө спецификасын эске алуу зарыл.

"Эки тилдин системасын салыштыруу теориялык жактан айырмасыз, тилдердин бир же ошол эле тарыхый уясына (семья) алар таандык же таандык эмес", - деп Ш.Балли жазганы белгилүү [9]. Ошондуктан азыркы тил илимин теориясында түрдүү тилдердин грамматикалык түзүлүшүн иликтөө чоң мааниге ээ, алар типологиялык жактан бири-биринен айырмаланат.

Тилдерди тектештирме изилдөөнүн мүнөзү жөнүндө В.Г.Гак: "тилдерди тектештирме изилдөө, тилдердин ортосунда жана алардын деңгээлдик тектештигине көз карандысыз, окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктоо максатына ээ болуп, дайыма сүйлөөчү лингвистикалык негиз катары окутуу эне тилин эмес, акыркы жылдары лингвистикалык типология менен жалпы тил таануу илиминин тармагы жакындашты. Ал тилдерди салыштыруу аркылуу тилдерге таандык касиетине (универсалдуу), жалпы мүнөзүнө жана алардын фонда ушул тилдин спецификасын аныктоого жетишүү. Тилдерди изилдөөдө, болушунча, эске алуу менен салыштырма-типологиялык мамиле, андагы анализи, иш жүзүнө практикалык максатта ашыруулучу, ушул типологиянын фонунда өткөрүлөт. Мындай учурда окшоштуктары жана айырмачылыктары жөн эле белгиленет, бирок салыштырылып жаткан тилдердин өзгөчөлүктөрү адам баласынын тилинин жалпы каражатынын катышы боюнча аныкталат [10].

Ошондой эле, В.Г.Гак: "тектештирме эки тип айырманы ачып көрсөтөт: сапаттык (абсолюттук), мында ушул элемент же тип (структуралык же функционалдык) бир тилде болот, башка тилде такыр болбойт; сандык (салыштырмалуу), мында ушул элемент эки тилде да болот, бирок бул элемент эки тилдин бирөөндө

көбүрөөк колдонулат. Сандык айырмачылыктар статистикалык жактан аныкталат. Аны менен бирдикте алар тилдин түзүлүшүнүн доминанттык жана рецессивдик мүнөзүн аныктоого мүмкүнчүлүк берет”, [11] - деп белгилейт.

Түрдүү грамматикалык түзүлүштөгү тилдик фактыларды салыштырма-синхрондук аспектиде изилдөө, белгилүү деңгээлде кыйынчылык түзөт. Ушул усулда изилдөөнүн татаалдыгы жөнүндө профессор А. Азизов: “Тил – бул татаал кубулуш. Тилдерди салыштыруу планда изилдөө андан да татаалыраак. Тилдерди салыштырма изилдөө-изилдөөчүдөн лингвистикалык билими, элдин тарыхын жана маданиятын терең билүүсүн талап кылат”, - деп адилеттик менен белгилеген [12].

Орус жана кыргыз тилдеринин грамматикалык түзүлүшүн салыштыруу айрым чачыранды (бытыранды) фактыларга эмес, а структуралык типологиянын милдеттеринин бирине кирген, бүтүндөй системаны, окшош функциялары бар салыштырылып изилдөөлөргө таянышы керек, ал системалык салыштыруунун (м.а. системаны салыштыруудан) аныктамасы боюнча алынат; каршы учурларда аз маалымдуулук (малоинформативных) майда (атомарных) фактыларды салыштырууда коркунуч келет [13].

Белгилүү болгондой эле, структуралык-типологиялык салыштыруу өзүнүн алдына милдеттерди коёт. Бир тилдин системалары, аналогиялык башка тилдердин системаларына катышын аныктоо жана мүнөздүү белгилерин ачуу, бир тилге мүнөздүүсү, экинчи тилде жоктугу, акыркы эсепте, ал берет, “тилдин жалпы теориясынын курулушу, универсалдуу карым-катышын же белгилерин, же тилдик универсалын аныктоо” болуп саналат. Бул бардык операциялар түрдүү тилдерде изоморфизмдерин жана алломорфизмдерин аныктоо менен иш жүзүнө ашырылат, мындай аныктоолор салыштырма-типологиялык мүнөздөгү лингвистикалык изилдөөлөрдүн негизин түзөт. Салыштырма-типологиялык аспектиде изилдөөлөрдүн негизги бөтөнчүлүктөрү В.ЗПанфиловдун [14],

И.И. Мещаниновдун [15], Б.А. Серебренниковдун [16], В.Г. Гактын [17] ж.б. эмгектеринде көрсөтүлгөн.

Мисалы, Б.А. Серебренников дүйнө жүзүндөгү түрдүү тилдердин грамматикалык формаларынын өнүгүшүнүн жалпы кубулуштарына байкоо жүргүзүүнүн натыйжасында, салыштырма-типологиялык усулду колдонунун негизинде алынган, аргасыз бир жыйынтыкка келүүгө мажбурлайт: типологиялык изилдөөлөр, алардын табигый синтези менен, салыштырма – тарыхый изилдөөнүн зарыл уландысы болуусу керек. Б.А.Серебренниковдун негизги тыянагы мүнөзү боюнча типологиялык изилдөө милдеттеринен турат, бул өңдүү изилдөөлөрдүн негизги милдети болуп түрдүү тилдерде жалпы типтердин морфология, синтаксис, ошондой эле маанисинин өнүгүүсү аталган облустарда өзгөрүүлөрдү аныктоо болуп эсептелет [18].

Салыштырма-типологиялык анализдөөдө салыштырылуучу объект туюнтуучу планынын деңгээлинде план мазмуну же тилдин структурасынан сырт болуусу мүмкүн (элемент тилдик эмес болушу, тилдик каражат менен белгиленет).

Жыйынтыктап айтканда, түрдүү түзүлүштөгү тилдерди тектештирип изилдөө, актуалдуу проблемаларды бөлүп ажыратуунун базасында иш жүзүнө ашырылат, биздин көз карашыбызда, алардын катарында бир топ приоритеттүү этиш жана анын көп аспекттүү системалары орус жана кыргыз тилдеринин илимий адабияттарында изилденгенин белгилөөгө болот.

Адабияттар:

1. Машрабов А.А. Кыргыз жана орус тилдеринин салыштырма грамматикасынын негиздери. - Б.: 2015. - 5-б.
2. Якобсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно историческое языкознание// Новое в лингвистике. Т. III. - М.: 1968. - С. 180.
3. Маслов Ю.С. Система основных понятий и терминов славянской аспектологии и вопросы общего языкознания. - М., 1965. - С. 55.
4. Сергеева Т.Д. Вопросы семантической типологии

- глагольной лексики. - Барнаул, 1984. - С.73.
5. Аракин В.Д. О сопоставительном изучении языков. ИЯШ, 1946. - №3. - 8с.
 6. Машрабов А.А. Орус жана кыргыз тилдеринин салыштырма грамматикасынын негиздери. - Бишкек. 2015. - 6-7-бб.
 7. Назаров А. Условно сложные конструкции в русском и узбекском языках: АКД. - Ташкент, 1978. - 23 с.
 8. Поливанов Е.Д. Опыт частной методики преподавания русского языка узбекам. Ч. I. – Ташкент-Самарканд, 1935.
 9. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Пер. с франц. - М., 1965.
 10. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. - М., 1977. - С. 150.
 11. Гак В.Г. Сопоставительное изучение языков и лингвистическая типология // Русский язык за рубежом. - М., 1974. - С. 27-34.
 12. Азизов А. Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков. Морфология. - Ташкент, 1960. - С.26.
 13. Азизов А. Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков. Морфология. - Ташкент, 1960. - 157-б.
 14. Панфилов В.З. Взаимоотношение языка и мышления. - М., 1971.
 15. Мещанинов И.И. Типологические сопоставления и типология систем // ФН, 1958. - №3. - С. 63-70.
 16. Серебренников Б.А. К критике некоторых методов типологических исследований // ВЯ, 1958, - №5. - С. 23-30.
 17. Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики. - М., 1971, 1972.
 18. Серебренников Б.А. О лингвистических универсалиях // ВЯ, 1972. - №2. - С. 68-74.
-